

KRIZA EVROPSKOG DUHA

Vesna Stanković Pejnović

This article is dealing with the problem of crisis of self-understanding of a European. The way out must be found in the Greek philosophy as the basis of the European identity. The idea of self-esteem is closely connected with the idea of Europe and it is very important for understanding the European spirit because its core is the idea of subject occupied with itself and contemplative activity. If we want to understand today's Europe and what Europe has become, we must look back in order to understand how to look forward.

Evropski identitet

Vrijeme je pokazalo da je evropski identitet podložan promjeni, čak i temeljnom preusmjeravanju. Grčki kulturni obrazac, sa čovjekom kao mjerom svih stvari, iz temelja je promijenjen jer je kršćanstvo preuzelo vodeću ulogu u određivanju evropskog duhovnog prostora, potiskujući grčku filozofiju. Ipak, iako je grčka filozofija, samim tim što je oslobodila pristup čovjeka svijetu otvorila i put ka znanju, nosila je u sebi i zametak budućeg srozavanja ideje Evrope na tehničko-tehnološki projekat zarobljavanja prirode. Iako su Grci stvorili duhovnu ideju Evrope, nisu mogli zaustaviti nezaustavljiv tok

dogadaja i zaštititi tu ideju od promjena vremena. Prva promjena nastupila je već u helenističko-rimsko doba u kojem je grčka filozofija izgubila velik dio svoje osobenosti i važnosti jer je logocentristički karakter tog identiteta postao upitan, a samim tim i neograničena sloboda mišljenja. Duhovni lik Evrope je u Srednjem vijeku potpuno izmijenjen jer je nasuprot grčkom veličanju snage i moći ljudskog duha sada težište premješteno na vjeru u Boga kao spas za čovjeka. Kršćanski teolozi, kao i grčki filozofi nisu imali namjeru uspostaviti duhovno jedinstvo Evrope, već je jedinstvo bilo rezultat utemeljenja života na kršćanskim načelima. Čitav sustav vrijednosti je izokrenut na drugu stranu, a kršćanstvo se odnosilo neprijateljski prema grčkoj filozofiji. Pod okriljem kršćanstva uzajamno su se isprepletali, ali i sukobljavali zahtjevi znanja i vjere. Po kršćanstvu vjera odbacuje svako znanje kao uobražavanje. Smisao vjere je u oslobađanju čovjeka od stege prividnog znanja stečenog razumskim uvidom i ona upućuje na jedini spasonosni put, bez – uma. Kršćanstvo je postalo vladajuća religija kada je sazrela svijest da se grčko i kršćansko gledište ne isključuju, već dopunjuju, jer je prevladalo shvatanje da život počiva na njega i da bez oslonca na mišljenju nema istinskog sporazuma između ljudi. Sudbina zapadnog postojanja temelji se na mišljenju čak i tamo gdje je ono određeno kršćanskom vjerom, koja ne može biti utemeljena na mišljenju, a koje joj nije ni potrebno, ukoliko jeste vjera. (Heidegger, 1971: 104). Za kršćanske teologe odnos čovjeka prema Bogu bio je i ostao temeljni odnos koji je omogućavao i sve druge odnose, te se takvo stajalište nije moglo zasnivati na odnosu prema svijetu u cjelini, a njihovo mišljenje nije bilo slobodno i jedino na sebe oslonjeno. Kada je riječ o kršćanskim korijenima Evrope, Umberto Eco smatra da stvari nisu tako jednostavne: „Trebamo govoriti o svim korijenima svoje istorije: grčko-rimskim, židovskim i kršćanskim. Specifičnost Evrope je u tome što je uspjela spojiti sve te

identitete, bez da ih učini konfuznim.“ Najvažniji element stvaranja zajedničkog evropskog identiteta za Umberta Eca je kultura: „Od Dantea do Shakespearea, od Balzaca do Rossellinija.“

Od kasnog srednjeg vijeka Evropu karakteriziraju raskoli, razlike i napetosti; suprotnost crkvene i svjetovne vlasti, regionalni rascjep političke vladavine, suprotnost grada i sela, sukob vjere i znanja, rivalitet velikih sila, kolonijalni odnos kolonija i matičnih zemalja, te dominantno rat nacija. Ti snažni sukobi bili su i poticaj decentriranju vlastitih sagledavanja, poticaja na razmišljanje, distanciranje od njih, prevladavanje partikularizma, učenju tolerancije i institucionaliziranju sukoba. Takva vrsta iskustava obilježila je normativno samorazumijevanje evropske moderne, egalitarni univerzalizam koji nama nasljednicima barbarskog nacionalizma može ucrtati put ka postnacionalnoj konstelaciji. Predmet našeg pitanja i način na koji pitamo po svom su izvoru grčki. Budući da je čovjek pozvan na promišljanje izvora i njegovog smisla Heidegger to pitanje određuje kao povijesno ili sudbinsko pitanje, kao određeno povijesno pitanje našeg zapadnoevropskog opstanka. (Heidegger, 1996) Aristotel je smatrao da je uloga filozofije promatranje prvih počela i uzroka bića, te bi filozofija bila vrsta mjerodavnosti koja promatra biće s obzirom na ono što jest ukoliko biće jest.

Moderni identitet Evrope

Druga promjena izvornog grčkog određenja evropskog duha u 17. st. nije bila tako nepomirljiva kao prva, ali je bila odvažna i odlučna, utemeljena u samoj filozofiji te je kao takva dovela u pitanje svu dosadašnju povijest otvorivši put tehnokratskoj budućnosti Evrope. Moderna filozofija kao sveobuhvatna prirodna nauka kritizirala je grčku filozofiju, ali i kršćansku

religiju, načelno se ograđujući od njih i rušeći na taj način oba stuba evropskog identiteta nastalog tokom srednjeg vijeka. Iako moderna filozofija ima u svom habitusu tragove grčkog iskustva, ne treba zaboravljati ni nasljeđa iz kršćanske religije kojima je ona dala svjetovni smisao. Njezin nastanak označava prodor novog duha, prvenstveno usmjerenog na znanost i tehniku, najavljujući nov način postojanja čovjeka. U tom smislu Husserel upozorava na problem smislenog opstanka čovječanstva jer „objektivizam“ znanstveno-tehničkog znanja potiskuje izvorni opažajni vidokrug našeg svijeta. (Husserel, 1990: 60–63)

Međutim, unatoč kritici grčke filozofije, tek novovjekovna filozofija izričito potvrđuje svoje evropsko porijeklo i opredjeljenje i tek je tada ideja Evrope uistinu filozofski osmišljena, uzdignuta na rang filozofske ideje.

Pripadnici novovjekovne filozofije su nadoknadili propuste grčke filozofije jasno utvrdivši da bez filozofije ne bi imalo smisla govoriti o duhovnom jedinstvu Evrope, te je već od Leibniza smjelo isticana ideja o središnjem položaju Njemačke u Evropi, a kasnije su njegovi nastavljači u Francuskoj i Engleskoj, Descartes i Locke. Njihova velika zasluga leži u ukazivanju na filozofsku samosvojnost i ukorijenjenost evropskog duha. Iako su moderni filozofi promišljali znatno drugačije od svojih grčkih prethodnika, ipak je tek iz perspektive novovjekovne filozofije postao jasan i razumljiv evropski smisao i karakter grčke filozofije.

Za Descartesa je preobražaj filozofije u sveobuhvatnu prirodnu nauku najvažniji zadatak novog vremena sa naglaskom na praktično djelovanje te se zalaže za znanje u novom tehničko-pragmatičnom smislu korisnom za život, a ne u značenju klasičnog grčkog obrazovno-odgojnog ideala kao života posvećenog usavršavanju duha. Poslije Descartesa svaka filozofija pod prividom kritike pojma subjekta i objekta napad je na

osnovne pretpostavke kršćanskog učenja, ali na način da je antikršćanstvo bivalo skrivano iza raznih izgovora. Tako se okosnica moderne filozofije temelji na uzdizanju praktičnog (pragmatičnog) nad teorijskim, bez smisla za cjelinu, kao suprotnost grčkom, što je temeljni zaokret od razumijevanja filozofije kao uzorne škole ljudskosti. Umjesto težnje za znanjem prevagnula je težnja za tehničkim znanjem koje povećava čovjekovu moć nad stvarima. Krajnji cilj filozofije više nije otkrivanje općih istina radi njih samih, uživanje u radosti saznanja već je cilj proučavanje matematičkih struktura u svijetu prirode u cilju primjene tehničkog znanja na prirodu ili ovladavanja prirodom.

Za razliku od grčke filozofije koja je čuvala jedinstvo ljudskog znanja i trajno ostala povezana sa znanošću, moderna filozofija je prepustila znanosti vodeću ulogu i postala njezin sluga. Nova naučna i tehnička otkrića sve su obimnija te umjesto sve veće koristi, ona sve više zarobljavaju čovjeka. Ali ta nova otkrića nikako ne doprinose smanjivanju neznanja, upravo obrnuto, neznanje se sve više povećava i umnožava što više znanje raste i napreduje jer znanje pretpostavlja neznanje. Znanje uvijek pretpostavlja neznanje, ono je poluga svakog misaonog kretanja jer bi bez njega sve zamrlo. U okviru kibernetičkog modela potpuno je izgubljen smisao za cjelinu ljudskog znanja, a izvorno bogatstvo umno shvaćene biti mišljenja svedeno je na tehničku racionalnost. Na takav razvoj događaja upozoravao je Nietzsche mišlju da nemir i nespokojstvo modernog načina života vode našu civilizaciju u barbarstvo (Nietzsche, 1990, IV, 3,4). Nezaustavljivi prodor tehničkog duha u sve dijelove ljudskog života vodi do zaključka da je današnja Evropa vjerna slika jednostrano shvaćenog filozofskog posredništva. Moderna filozofija je od početka iznevjerila osnovnu crtu svog porijekla i prestala stremiti ka grčkim odrednicama humanizma. Svijet po mjeri čovjeka nije bio više uzor već je postao sjenka nekadašnjeg

ideala. Na taj je način tehnokratska ideologija prouzročila duboku krizu evropskog duha. Ipak, put traženja izlaza iz današnje krize samorazumijevanja evropskog čovjeka mora biti u grčkoj filozofiji kao temelju evropskog identiteta filozofije. Stvarnost našeg, tehnički određenog, načina postojanja ne može potpuno uništiti izvorni duh našeg porijekla i bespovratno zapečatiti našu sudbinu. Preobražajem moderne filozofije u kibernetiku stvorena je civilizacija i jedinstven parlamentarni poredak kibernetičke simbolike uz istovremeno zatumljivanje grčkog ideala sretnog života sa idejom dobra u temelju, dok se preoblikovan moderni ideal lagodnog života okruženog materijalnim bogatstvom nametnuo kao jedini životni obrazac suvremenog čovječanstva kog je još Nietzsche vidio kao bezbožničko lice modernog znanstvenog i tehničkog napretka. (Nietzsche, 1984: 225; 2002: 336). To je prikladan opis svijeta u kome su srušeni svi nekadašnji najviši ideali, u kome je sve dozvoljeno i ništa više nije zabranjeno.

Moderna filozofija je u djelima Kanta, Fichtea, Schellinga i Hegela dostigla takav razvoj da nije nimalo zaostajala za grčkim dostignućima, ali su prenaglašavajući značaj i ulogu refleksivne samosvijesti u izgradnji nove slike svijeta, mišljenju pripisali apsolutnu moć.

Sa Kantom dobivaju na težini oni glasovi koji nisu slijedili nacionalno državne interese, povezani sa filozofijom mira koja je od Erazma Roterdamskog bila tek u začetku, a tek od Painea, potkrepljeni socijalnim, privrednim, demografskim razmatranjima u rasprave su uneseni pojmovi o evropskom jedinstvu. Kantov plan o vječnom miru nije bio shvaćen kao plan za Evropu, već za svijet, ali kao pretpostavku mira on je vidio pravnu državu kao unutarnji princip države, zasnovan na ideji ljudskih prava. Time je jedan princip vrijednosti i normi postao pretpostavka svakog društva naroda i postao temelj za osnivanje Društva naroda, poslije I svjetskog rata, te UN.

Hegel je među prvim novovjekovnim filozofima najupečatljivije isticao vezu Evrope i Grka, označivši Evropu kao kolijevku samoopredijeljenog duha, ali i iskustvo suštinske različitosti Istoka i Zapada koje je izvorno obilježilo i utemeljilo čitavu dosadašnju povijest Evrope. Hegel je tvdio da je Evropa središte starog svijeta jer se istinski uspon i pravi preporod duha dogodio tek u Grčkoj (Hegel, 1966). Hegel je također ukazivao na osjećaj zavičajnosti koji obrazovani Evropljanin osjeća pri susretu sa grčkom filozofijom. Nakon njega Nietzsche, Husserl i Heidegger snažno ističu evropski značaj grčkog shvaćanja uma kao medija mogućeg univerzalnog sporazumijevanja između ljudi, razvijajući njegovu osnovnu tezu na nešto drugačiji način i nešto drugačijeg smisla. Ipak svi su bili suglasni da je sa grčkom filozofijom započelo novo razdoblje u povijesti čovječanstva.

Po Nietzscheu, koji se sebe smatrao pravim Evropljaninom, školovani um je Evropu načinio Evropom, a u srednjem vijeku je taj um bio na putu da Evropa postane privjezak Azije te je mogao izgubiti smisao za naučnost koji duguje Grcima (Nietzsche, 2005: 245).

Za Husserla je prodor filozofije kod Grka kao univerzalne nauke o univerzumu o svejedinstvu svega što postoji. (Husserl, 1990: 325–326, 341) Hegelovo određenje evropskog duha kao „unutarnjeg sunca samosvjesti“ upadljivo slijedi čuvenu rečenicu grčkog boga Apolona, *spoznaj samog sebe*, ali i Pindarovu misao, *budi ono što jesi*, kao apsolutan zahtjev, smatrajući da čovjek kao konačan duh može može steći pravo znanje o svojoj prirodi samo pomoću filozofije (Hegel, 1966: 290, 410). Hegel se često vraćao na filozofski značaj Apolonove izreke ističući da njezin smisao nije upućen pojedincu koji treba spoznati svoju posebnost, slabosti i nedostatke, već je upućen čovjeku uopće koji treba spoznati samog sebe ili svoju ljudsku subjektivnost. Hegel je Evropu vidio kao jedinstvenu duhovnu

cjelinu koja posjeduje neke osobene crte, posebne odlike identiteta kao izraz povijesnog postojanja i djelovanja. Pojam samosvijesti je neposredno povezan sa idejom Evrope i ključan je za razumijevanje evropskog duha jer taj pojam u sebi sadrži pojam subjekta koji uspostavlja sam sebe pomoću refleksije i sam je prvenstveno zaokupljen sobom i svojom misaonom djelatnošću. Upravo zbog toga je Hegel isticao da je epohalno evropsko otkriće dimenzija subjektivnosti. Iako je samosvijest temelj i polazna točka evropskog duha, bez pojma subjekta se ne može zamisliti humanistički logos tog duha u svom njegovom sjaju i veličini. Taj duh ne podnosi ograničenja i ništa ne može odoljeti njegovoj stvaralačkoj slobodi, a pogotovo njegovom razumu (Hegel, 1974). U njegovo ime, čovjek preuzima odgovornost za svoj život i postaje svoj gospodar.

Od antičkih vremena pa do početka 20. stoljeća u evropskim zbivanjima se prepoznaje osebujan karakter tog duha u bitno promijenjenom položaju čovjeka u društvu. Više nego ikad čovjek je oslobođen pritiska tradicije i svi kulturni i civilizacijski naponi su bili usmjereni na povećanje polja čovjekove slobode, bogatstva ljudskog života, odnosno razvoj svih ljudskih sposobnosti.

Ipak, veliki idealistički projekat evropskog duha nije opstao ni kao neprikosnoven filozofski uzor, niti kao ostvaren politički program. Ubrzo nakon Hegelove smrti, tom projektu je poljuljan humanistički temelj i nastupilo je nepovjerenje prema nasljeđu filozofije subjektivnosti, te je on izložen kritici filozofije života i filozofije egzistencijalizma. Kritika je nalazila svoje utemeljenje u kretanju modernog društva u smjeru sve grubljeg potčinjavanja čovjeka. Tada je postalo jasno da je upravo *bit evropskog duha u isti mah i njegova najslabija točka*. Univerzalističko shvaćanje ljudskog identiteta polazi od pretpostavke da je beskonačni um (logos) dio svakog čovjeka te da um koji čovjek traži u svijetu, on sam mora unijeti u svijet.

U isto vrijeme drastično je zaoštreno pitanje jedinstva uma i mogućnost umnog posredovanja ljudskog djelovanja. Osporeno je tradicionalno shvaćanje da je traženje razloga i navođenje dokaza, polazna i krajnja točka svake umne radnje. Kritici je podvrgnuto promišljanje da je um ono najmoćnije i najobuhvatnije, te da um bezuvjetno vlada svijetom uspostavljajući jedinstvo među ljudima. Na taj način se bitno sužava pojam uma jer se mnoge stvari proglašavaju iracionalnima. Obje kritike su ukazivale na moguće drugačije razumijevanje bića, ne kroz apstraktni pojam već temeljem svakodnevnog ljudskog postojanja kroz konkretne povijesne pojmove. Ovakvo načelno filozofsko osporavanje stvoriti će prostor za Nietzscheovu najavu evropskog nihilizma. U isto vrijeme Weber upozorava na problematičnost modernog zapadnog racionalizma ne predviđajući sveobuhvatni društveni preporod, već naprotiv, gledajući pesimistično na budućnost. Iako je već od njega ideja Evrope postala realističnija, tek se suvremena filozofija, postmoderna filozofija, razilazi sa idejom Evrope dovodeći do kraja kritiku subjekta kao samosvjesnog i samoodgovornog bića. Za postmodernizam subjekat ne može utemeljiti i sebe opravdati, a uz to subjekat ne razumije mnoštvo različitosti u području spoznaje i u području djelovanja. Zaboravilo se na zahtjeve koje je evropski čovjek sebi postavio u sferi mišljenja i djelovanja jer prevladava mišljenje da je ideal autonomnog pojedinca čista fikcija, te da ne postoje filozofska sredstva kojima je moguće braniti stav da čovjek slobodno raspolaže svojim postupcima, uništivši na taj način idejnu podlogu evropskog duhovnog jedinstva. Proces učenja solidarnosti građana proširene Evrope specifično je evropsko iskustvo.

Zbrka, zbog koje su danas demokratija i kapitalizam sinonimi liberalizma, bez sumnje koristi određenim političkim projektima za koje se smijemo zapitati jesu li sami liberalni: najnoviji pojavni oblici ekonomskog liberalizma, za koje se čini da ponovno

primjenjuju zakon jačega svejednako se pozivajući na izvjestan broj prirodnih prava, uživaju tako pogodnost da mogu da se predstave kao nastavljači jedne neprekinute tradicije. Sta oni međutim imaju zajedničko s jednim pravim liberalizmom koji se poziva na socijal-demokraciju? Liberalizam je, u pravom smislu riječi, diskurs koji odgovara trenutnim nužnostima koje postavlja ono što smo uobičajili da nazivamo „građanskim društvom“, i njegov protok bogatstava i osoba.

Današnja kriza filozofije i samog društva je posljedica gubitka vjere u sposobnost da čovjek potpuno ovlada svojim svijetom jer je filozofija izgubila suštinu bića i odgovarajuću suštinu uma, a nije pronašla novi odnos prema svijetu i drugačija mjerila za svoje promišljanje i djelovanje. Danas je više nego ikada potrebno krenuti ka izvornom određenju Evrope, a u skladu sa Nietzscheovom mišlju da je odlika dobrog Evropljanina sposobnost za neprekidno preobražavanje (Nietzsche, 1984).

Evropa kao politički sustav

Evropa se može poistovjetiti sa „političkim sustavom“, jer su ne samo realni odnosi moći, već i samo pojmovno prisustvo sustava ukazivali da je od novog vijeka politička Evropa nešto više od zbira nacionalnih država, bez postizanja nivoa politički ujedinjene zajednice. Od kraja srednjeg vijeka u Evropi se počeo stvarati sustav odnosa koji se mjenjao tokom vremena, ali koji ne može opisivati Evropu krajem 19. st. u doba nacionalizma i imperijalizma, kad nastupa doba bez sustava. Ipak ne može se govoriti o jednom jedinstvenom sustavu, već o više njih, koje su nacionalne države uspostavljale bilateralnim ili multilateralnim ugovorima.

Od početka 16. st. ne postoji neki evropski međunarodni politički sustav, već je u Evropi vladao pravilo jednakopravnih država u nastajanju, ali koje nisu bile jednake. Kao

komunikacijsko sredstvo između država u sve složenijem sustavu država i političkih kultura, u to vrijeme dolazi do stvaranja sve brojnijih predstavništava, te se taj oblik diplomacije u razvoju mogao shvatiti i kao utemeljenje oblika komunikacije u kome su se razvijale političke kulture Evrope, koji je svoj jezik temeljio na evropskom javnom pravu. Uspkos svemu, u 16. st. je uspostavljen jedan bipolarizam, suprotnost između dinastija Habsburga i Valoa koja je obilježila političku situaciju Evrope. Od tog vremena u političkoj literaturi se koristi vaga kao metafora za političku ravnotežu, Engleske, na jednoj, a Francuske i Španjolske, na drugoj strani.

Kada se javila ideja o univerzalnoj monarhiji u Evropi, ona je odgovarala predstavi o kršćanskoj republici, ali, kada je lišena kršćanske pozadine, pokazala se kao gola politika moći. Bipolarni sustav je završen ekspanzijom mnogih evropskih država u prekomorski prostor. Portugal, Španjolska, Francuska, Nizozemska i Engleska, zemlje glavni osvajači, su u svoje prekomorske posjede izvezili specifičnu političku kulturu i time opet jačale svoju poziciju u Evropi. Sistem „pentarhija“ stvaran je već od polovine 18. st, a članice su bile Britanija, Austrougarska monarhija, Francuska, Rusija i Pruska.

Sa stanovišta politike moći, od 17. st. pokušavano je da se Evropa održi u ravnoteži sa uobičajenom predstavom da se dobra nisu mogla apsolutno uvećavati, nego se u svakom pojedinom slučaju mogao povećavati samo srazmjerni udio. Na tom shvaćanju se zasnivala merkantilistička privredna politika. Model ravnoteže je podrazumijevao da niti jedna država previše ne uveća svoj srazmjerni udio u bazi raspoložive moći u Evropi, stvarajući instrumente međunarodnog prava koji je trebalo da služe održavanju raspodjele moći postignute mirom. Sustav ravnoteže je bio povezan sa ukorijenjenošću ideje da je Evropa sposobna preobraziti političke metafore iznutra, ustrojem

najboljeg građanskog poretka, te izvana, zajedničkim dogovorom i zakonodavstvom, a sve u cilju postizanja stabilne građanske zajednice (Kant, 1974). Pri tome je sveopći mir pretpostavka za ostvarenje čovjeka kao slobodnog bića, čovjeka kao bića nepokolebljivog u slijeđenju uma (Kant, 1974).

Dakle, stvaranje savršenog društva iznutra i izvana predstavlja najveći problem čovjeka, ali i posljednji, prema Kantovu mišljenju, kojega će čovjek riješiti, jer je on ključ, prag, predstupanj ostvarenju čovjekove svrhe kao potpuno umnog bića. Kantova misao koja je danas utemeljena u suvremeno društvo, bazira se na ideji da je država umna zajednica slobodnih ljudi, iako se danas pomalo zaboravlja da državu nisu stvorile političke elite, već građani, a političke elite su samo delegati građana. Habermas je tvrdio da je Kantov projekat normativno nadmoćan nad svim ostalim vizijama novog svjetskog poretka zato jer je predmet tog projekta bio usmjeren ka mišljenju je li moguće otrgnuti se od svijeta predodžbi politički ustrojene demokratske zajednice ili je moguće svijet nacionalne države spasiti prijenosom na postnacionalnu konstelaciju (Habermas, 2008: 239).

Hegel je preuzeo ideju progresa koja je nastala tek u 17. stoljeću. Međutim ta ideja je pogrešno interpretirana jer progres ne može biti sveopći filozofski princip. Danas zaista imamo više razloga da o postojanju čovječanstva budemo više pesimisti nego optimisti. Ideja progresa sadrži vrijednosni elemenat u pojmu uma, povezujući pojmove uma i *ethosa*. Moralna svrha je prisutna u toj prvenstveno racionalnoj strukturi kakav je um, dok je s druge strane, moguće racionalno utemeljenje *ethosa*, u smislu zakona običajnosti, normativnog ideala u jednoj djelatnosti, te morala (pri tom misleći na pozitivni ili običajni moral). Moral, *ethos* slijedi prvobitno određenje svrhe koje se kasnije zaboravlja. Ono što je prvobitno bilo biološko, socijalno ili kulturno jedinstvo kasnije gubi svrhu i postaje nejedinstveno. *Ethos* kao moralna pravila ponašanja u jednoj zajednici obuhvaća sve

ono što je uvjet života te zajednice i što omogućuje ostvarenje njene idealne svrhe.

Je li ljudski rod u stalnom napredovanju k boljem i približava li se čovjek svojoj konačnoj svrsi?

Kant, zapaža da postoji nešto u iskustvu što dokazuje tendenciju napredovanja ljudskog roda k boljemu, približavanje čovjeka idealu posve umnog i slobodnog bića. Radi se o jednom događaju i naznakama vezanim uz njega. Taj događaj potpuno je preobličio sagledavanje povijesti i napredovanje prema slobodi i, bez obzira na sve svoje tamne strane, izazvao neki suosjećaj u duši svakog čovjeka. Taj suosjećaj, smatra Kant, empirijski je pokazatelj klice sveopćeg morala u ljudima, to je empirijska naznaka one konačne svrhe čovjeka, a riječ je, dakako, o Francuskoj revoluciji. Kant mirotvornu funkciju prava povezuje sa slobodom konstitutivne funkcije ustavnog stanja koje građani priznaju kao zakonito. *Kant se konceptom međunarodnog prava sa središtem u državi na pravo građana svijeta odvaja od Rousseaua.* Ukrštanjem mirovne ideje sa stanjem zajamčenih sloboda i odvajanjem unutarnjeg demokratskog samoodređenja od ratobornog samopotvrđivanja prema vani, otvoren je put projekciji „građanskog ustava“ koja je u Kantovo doba proizašla iz Američke i Francuske revolucije, s razine nacionalne države na globalnu razinu. Time je stvoren pojam poustavljenja međunarodnog prava. Važna inovacija sastoji se u preoblikovanju međunarodnog prava, kao prava država, u pravo građana svijeta kao prava pojedinaca. U međuvremenu, institucionalizaciju međunarodnog prava kao dugotrajni proces ne nose revolucionarne mase, već nacionalne države kroz sredstva međunarodnih ugovora i organizacija.

Opća povijest je teorijska premisa koja ima praktičnu konzekvenciju jer opća povijest postulira prirodnu svrhu kojoj djelatnosti svakog pojedinca, a tako i cijelog roda, trebaju težiti. Nerazdvojiva od etike, filozofija povijesti je kod Kanta

tijesno je povezana i s politikom, jer je sveopći mir unutar država i među državama – dakle, jedan kozmopolitski poredak – posljednji preduvjet prije ostvarenja konačne prirodne svrhe čovječanstva: čovjeka koji je u nepokolebljivoj odanosti vlastitom umu potpuno slobodan.

Politički sustav Evrope u 19. st. se temeljio na mješavini evropejstva i nacionalnog državnog poretka. Koncept Evrope se svodio na područje nezavisnih država, jednakih po statusu, ali nejednakih po pravu. Stabilni sustav se pokazao iluzornim planom. Nacionalne države su potpuno razvijale vlastite nacionalne kulture u okviru evropskog pravnog kruga. U 20 st. u Evropi nalazimo tri pravna sustava: demokratski, fašistički i socijalistički, pri čemu valja naglasiti da je socijalistički pravni sustav prvobitno izveden iz istih temelja kao i zapadno-demokratski, iz prosvjetiteljstva.

Strukturalno gledajući, Evropa je tek 1989. god. strukturalno postigla ustroj iz 1789. god, odnosno evropski sustav pravnog mišljenja sa jasnim nacionalnim obilježjima. Prosvjetiteljstvo, evropski fenomen *par excellence*, je doprinijelo razgraničavanju nacionalnih kultura, ali je isto tako narodno promišljanje pod njegovim utjecajem odbacivano jer se objašnjavalo da je prožeto sujeverjem, antisemitizmom ili, jednostavno, neznanjem. Zbog toga se smatralo da je nužno prosvjetiteljsko znanje insitucionalizirati kroz razne oblike škola te je do danas proces koji nije završen, proces homogeniziranja znanja u pojedinim, nacionalnim društvima.

Ideja Evrope nije nailazila na isti odjek te je čak i potreba za njom bila u raskoraku sa svakodnevnom realnošću života. Kad je prijetila opasnost od neprijatelja ili je bila ugrožena zajednička opstojnost, najčešće u vezi opasnosti od Turaka, svijest o duhovnom jedinstvu je dobivala na važnosti, ali je isto tako u mirnodopskim uvjetima zamirala. Pronalaskom štamparije, razvijala su se moderna komunikacijska sredstva

koja doprinose raskolu, ali i integraciji same Evrope. Ove okolnosti važile su za zapad Evrope, ali ne i za jugoistok Evrope koji je bio pod vlašću Bizanta.

U 18. st. Evropa je postala općedruštveni pojam, a do tada su ga koristili samo pismeni ljudi. U 19. st. svijest o kulturnom jedinstvu bila je jača nego ikad, jer svi slojevi stanovništva imaju udjela u svjesti o Evropi kada je Novalis u raspravi, *Kršćanski svijet ili Evropa*, smatrao da je reformacijom došao kršćanskom svijetu. Osnovno zlo vremena poslije reformacije Novalis vidi u borbi između vjere i znanja. Vrhunac u toj borbi je Francuska revolucija. Novalis vidi Evropu sa njemačkim obilježjem, a u isto vrijeme Napoleon želi da Evropa dobije francusku prevlast. Povijesna previranja u Evropi izazvala su u svim humanističkim naukama kulturno povijesne podjele Evrope na dva dijela, dva korijena koja su oblikovala novu Evropu, romanšku i germansku, ali koji se neće stopiti u jednu cjelinu. Sredinom 19. st. Victor Hugo na Kongresu pacifista 1851. godine poziva na stvaranje *sjedinenih evropskih država*, u duhu revolucije iz 1848. Neuspjeh te revolucije dijelom se objašnjavao činjenicom da je svijest o nacijama kao samosvojnima zajednicama bila toliko jaka da se nije mogla ostvariti ideja o sjedinjenim državama. Victor Hugo je bio jedan od progonjenih autsajdera, koji su vodili uzbudljiv život nekonvencionalnih normi i avangardnih promišljanja, ali su ideju Evrope učinili demokratskom idejom obavezujući je mišlju o bratstvu iz Francuske revolucije. Međunarodna liga za mir i slobodu je 1868. godine prihvatila ideju o sjedinjenim evropskim državama koje se trebaju zasnivati na organizaciji koja počiva na narodnim i demokratskim institucijama, ravnopravnosti i slobodi pojedinca, slobodi glasanja, autonomiji općina i provincija.

Engleski filozof Herbert Spencer zalagao se za integraciju Evrope oko francusko-britansko-njemačkog jezgra, čije je strukture integracija I svjetski rat narušio jer je razorio dotadašnju

razvijenu strukturu privredne povezanosti, te razvio proturječne i kontroverzne oblike mišljenja o Evropi koja tada postaje problem, izazov. Tomash Masaryk, predsjednik Čehoslovačke, početkom 20. st. se suprotstavlja njemačkoj i austrijskoj političkoj, kulturnoj i privrednoj hegemoniji, te se zalaže za pravo nacija na samoodređenje i vidi Evropu kao sintezu kulturnih elemenata svih nacija. On je princip nacionalnosti shvaćao kao princip humanosti, a Evropu nacija vidi kao preduvjet jedne demokratske Evrope. Tridesete 20. st. godine su bile sve drugo samo ne doba visokog uzleta evropske misli, ili drugačije rečeno, razbijanja svijesti o Evropi. Nationalsocijalističko promišljanje o Evropi podrazumjevalo je hegemonijalno shvaćanje evropskog „jedinstva“, pri čemu se hegemonijalno odnosi na političku i kulturnu vladavinu.

Weber je pod geslom „moderni zapadnjački racionalizam“ razvio teoriju evropske kulture koja jedina ima svoj racionalni dokaz i empirijska znanja. Proces evropeizacije ili proces dobrovoljnog, nenasilnog širenja evropskog utjecaja u svijetu polako uništava mnoga naslijeđena shvaćanja i vjerovanja, potiskujući duboko ukorijenjene životne navike i običaje, te je skoro sasvim izbrisao granice. Uklanjanjem mnogih dosadašnjih tradicionalnih oblika života, uspostavljen je jedan novi zajednički svijet života, sveobuhvatan i jednoobrazan, savršeno umrežen, nimalo nalik na izvorni evropski svijet koji bi se mogao nazvati nečovječni svijet – antievropski svijet.

Kroz 19. st. se stvara prvi moderni oblik kolektivnog identiteta kroz nacionalnu svijest i građansku solidarnost uz pomoć nacionalne povijesti, masovnih komunikacija. Za taj umjetno stvoren oblik solidarnosti predstoje velike zapreke kojih se neće riješiti čak ni donošenjem Ustava koji samo, uvjetno rečeno, može pokrenuti demokratske procese koji se onda moraju razvijati. Politički ustroj Unije neće moći biti jednostavno preslikan kroz puteve legitimacije nacionalne države.

Intenzivnija integracija Evrope poslije 1945. godine uglavnom je rezultat utjecaja evropskih federalista i njihovih evropskih ideala. Idejno, moralno, vrijednosno jezgro integracije potiče od evropejstva međuratnog doba i evropejstva sudionika u grupama otpora u II svjetskom ratu.

Inicijalni trenutak evropskog ujedinjavanja proizašao je iz više motiva. SAD su investirale gotovo 11 milijardi dolara, Maršalov plan, a kao jedan od primarnih ciljeva postavljeno je suprotstavljanje sovjetskoj ekspanziji. Amerikanci su zahtijevali jednu nadnacionalnu instancu za ostvarenje instrumenata plana.

Ponovo se osnivaju evropski pokreti, a evropska ideja više nema težište van vlada i parlamenta, već je zastupaju i stranke, parlamentarci i vladini političari. 1948. zemlje Benelluxa, Francuska i Engleska potpisuju Bruxelleski sporazum sa prvenstvenim ciljem zaštite i pomoći protiv napada drugih, ali i sa privrednom, političkom i kulturnom suradnjom. Iste godine je potpisan i sporazum o osnivanju Organizacije za evropsku ekonomsku suradnju. Na inicijativu Churchila, 1949. god. osnovan je u Londonu Savjet Evrope od deset zemalja sa ciljem uspostave većeg jedinstva između članica u cilju očuvanja i uspostave ideala i načela, koji su njihova zajednička baština, te podsticanje njihovog gospodarskog i društvenog napretka. Savjet Evrope je kao prvi rezultat ostvario nešto što se zagovaralo u različitim planovima Evrope od 14. st; zajedničko evropsko pravo u službi mira u formi Povelje o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda, potpisane 1950. god. Zadaci Savjeta Evrope bili su poštivanje kulturnih različitosti, jačanje evropskog identiteta, približavanje obrazovne politike i učinak obrazovanja, unapređenje interkulturalnog učenja (Šmale, 2003).

Sve više se pojam o Evropi koji djeluje na javnost, premješta u ove institucije i nacionalne politike dovodi u kontekst utemeljenja Evrope. 1957. godine potpisani su ugovori o

stvaranju Evropske ekonomske zajednice, Francuska zbog atomske energije i prednosti u agrarnom tržištu, Italija je željela smanjiti nezaposlenost, Njemačka i zemlje Benelluxa su se zalagale za zajedničko tržište, a sve sa ciljem ostvarenja jednog evropskog unutarnjeg tržišta. Do 1992. god. misao vodilja bila je mir i sloboda kroz blagostanje svih. Svaka od velikih evropskih nacija koja je doživjela procvat rasta imperijalne moći morala je izaći na kraj sa iskustvom gubitka imperija. To iskustvo poraza povezuje se sa iskustvom gubitka kolonija te su dobili priliku zauzeti refleksivan odmak prema samima sebi.

Evropa kao kulturni model se ugrađivala u nacionalne kulturne modele. Institucionalno se evropska integracija vršila na više nivoa, uglavnom kao rezultat vanjskih prinuda i kao rezultat evropskog idealizma svedenog na pragmatizam. Još 1945. god Evropa je još samo kulturni model, a danas složen regulativni mehanizam trajne praktične vrijednosti sa istim normativnim ishodom u državama članicama EU. Danas EU nije država, nije superdržava nego tvorevina *sui generis*, a što se tiče međunarodnog prava nosi ime „unija“, po Ugovoru iz Maastrichta od 1992. Zapadna kultura je postala sinonim za modernu, i tko želi sudjelovati u uznapredovanim rezultatima nauke, tehnologije i kulture našeg doba mora odati priznanje Evropi i identificirati se sa njome. Isto tako sa zapadnom kulturom se izjednačava i industrijska revolucija, demokracija i kultura slobode koje su odredile razvoj znanosti, tehnologije i tržišta, poduzetništva, a što je sve stvorilo ono što nazvamo modernom. Evropski identitet je identitet porijekla, ali i različitosti, čime evropsko ujedinjenje stiče povijesnu legitimaciju. Do kulturne integracije dolazi se posredstvom kulturnog sjećanja kroz zajedničku povijest, kroz epohe ili osobe i mjesta o kojima je u cijeloj Evropi šireno određeno znanje.

Evropa sve više zapada u krizu identiteta jer njezina neprikosnovena privilegija više nije hvaljen i proklamiran model parlamentarne demokracije i tržišne privrede, kao ni njezin primat u obrazovanju, znanosti i umjetnosti. Sa krizom identiteta povezan je i najveći etički paradoks današnje civilizacije: uvjeti ljudske sreće danas su veći nego ranije, ali su ljudi danas sve manje istinski sretni i slobodni, a sve više uplašeni. Proces evropeizacije je pokazao da je prosvjetiteljsko-tehnokratska vjera u mogućnost bezgraničnog pravolinijskog napretka ozbiljno narušena jer smo suočeni sa granicama rasta u privredi i industriji, ali i drugim poljima društvenog razvoja koje su ugrozile tehnokratske planove i projekte. Upravo zbog procesa evropeizacije, koji se najčešće nazivao neutralnim imenom modernizacije, a u današnjoj završnoj fazi sve se češće uporebljava bezličan naziv globalizacija, postalo je jasno da je evropski svijet danas dostigao krajnju udaljenost od svog grčkog izvora jer ovaj svijet nema ničeg specifično evropskog, niti mjerila morala, zajedničkih vrijednosti, da se ne govori o svjetu po mjeri čovjeka koji svoju posebnost vidi kao općeljudsku stvar. Još je Weber naglasio da se negativna posljedica modernosti shvaća u terminima napretka instrumentalne racionalnosti, lišene vrijednosnog utemeljenja, te je objasnio da kolonizacija, ili današnjim jezikom, globalizacija nastupa u trenutku kad se kriza u domenu materijalne reprodukcije može izbjeći samo po cijenu narušavanja poretka simboličke reprodukcije, odnosno, kad materijalna kriza prevazilazi nivo svetoživotne interakcije kao subjektivna kriza identiteta.

Sam pojam Evrope nikad nije bio isti, mjenjao se, povećavao, smanjivao i djelio, ali od prosvjetiteljstva do 20. st. riječ je o predstavi Evrope kao kulturi, kao evropskoj kulturi, a od II svjetskog rata Evropa se sve više prikazuje kao identitet. Identitet je povezan sa identifikacijom sa grupom,

kolektivnim samorazumijevanjem grupe koju obilježava „istost“ i solidarnost bazirana na zajedničkim i podijeljenim atributima koji mogu biti objektivno sagledani, ali i subjektivno kao grupna savjest (Harris, 2009: 82). „Stvorili smo Italiju, sad još samo trebamo stvoriti Talijane“, rekao je talijanski intelektualac Massimo d’Azeglio nakon ujedinjenja Italije 1861. godine. Danas je na sceni suočavanje sa modernom verzijom Azeglijeve dileme: stvorena je EU, sada se moraju stvoriti Evropljani. Međutim, teže je stvoriti Evropljane nego Talijane jer se proces formiranja zajedničkog identiteta odvija na mnogo široj teritoriji koja je lingvistički i kulturalno veoma raznolika.

Izgradnja grupnog identiteta obično traje nekoliko generacija. Ali evropski političari nemaju toliko vremena. Ukoliko ne uvjere 500 miliona stanovnika EU da budu više privrženi Evropi, a manje svojim državama, moglo bi se desiti da ne budu u stanju poduzeti sve što je potrebno kako bi sačuvali evropsku valutu.

Većina analitičara smatra kako bi euro, da bi preživio, morao biti podržan mnogo većim Evropskim federalnim budžetom, zajedničkim dugom (euro obveznice) i mnogo jačom centralnom vladom. Sve to se ne mora pojaviti odmah, ali smjer kretanja već mora biti ustanovljen. Međutim, čini se da takvi koraci nemaju baš veliku podršku. Grupni identitet se može poljuljati u trenucima krize ili rata. Umjesto da se „stvaraju Evropljani“, trenutna kriza ohrabruje građane EU da se vrate starom, ukorijenjenom nacionalnom identitetu.

Evropa i kriza

Gadamer civilizaciju, u čijem su opsegu svi pojmovi, od politike do ekonomije, od ideologije do znanosti, cijelo čovječanstvo, iskazuje kao jedinstvenu ekološku krizu. To je

naše iskustvo kao rezultat prosvjetiteljskog iskoraka čovjeka u nad-mjeru svih stvari da jesu i da nisu (Gadamer, 1999).

Dijalektika prosvjetiteljstva je teorija o zalasku moderne. Prosvjetiteljstvo, shvaćeno u najobuhvatnijem smislu kao napredujuće mišljenje, oduvijek je slijedilo cilj oslobađanja ljudi od straha i postavljanja ljudi za gospodare. Ali, do kraja prosvijećeni svijet sija u znamenju trijumfalnog zla (Horkheimer i Adorno, 1989:17). Kontekst zaslijepjenosti i zavaravanja posto je univerzalan: fašizam, staljinizam i kapitalistička masovna kultura izgledaju kao gradacija istog začaranog kruga. Princip prosvjetiteljstva promovirao je proračunljivu, kvantificirajuću racionalnost i tehnički upotrebljivo znanje koje prirodni i društveni svijet uređuje prema principima funkcionalnih (kauzalnih ili statističkih), eksperimentalno raspoloživih i kvantitativno shvatljivih, relacija.

Mreža formalne racionalnosti i instrumentalnog djelovanja pretvara ljude i društvo u funkcionalni sklop uvijek istog zatvarajućeg kruga gospodarenja, čovjek-priroda-čovjek. Pokušaj oslobađanja čovjeka pomoću ovladavanja prirodom pretvara se u gospodarenje čovjekom kao raspoloživim, „mrtvim“, prirodnim objektom. Preko imperativa samoodržanja i vladanja pokorava se i njegova priroda. Prisutno na taj način, prosvjetiteljstvo se vratilo u mit. Progresivno samooslobađanje čovjeka i svijeta od začaranosti kroz prosvjetiteljstvo – kao znanje sistematizacije i objašnjenja – postaje u isti mah progresivno začaravanje. Jer prosvjetiteljstvo je toliko totalitarno koliko samo može biti bilo koji sustav (Isto: 38). Izgubljena sloboda je prvobitno stečena kroz racionalizaciju svijeta života te upravo tu treba tražiti uzrok paradoksa modernizacije kao istovremenog osvajanja i gubitka slobode, emancipacije i porobljavanja. Monetarizacija je jedan vid systemske kolonizacije kad je pojedinac podvrgnut principima suvremene ekonomije, dok je drugi vid birokrati-

zacija, kad birokratski princip prodire u domen javnosti i potiskuje moralno-političku racionalnost, kao temelj politički svjesnog građanina. Na temelju toga, Habermas kolonizaciju vidi u istovremenoj modernizaciji i birokratizaciji komunikativno već racionalizirane svakodnevne prakse u privatnoj i javnoj sferi. Kolonizirani svijet života proizvodi jednodimenzionalne životne orijentacije u političkom i javnom okruženju zbog prodiranja sistemske racionalnosti u privatnu i javnu sferu, odnosno ekonomskog sistema i pojedinca u privatnoj sferi i političkog sistema i individue u sferi javnosti. Međutim to je samo jedan aspekt kolonizacije; drugi je kulturno osiromašenje koje nastaje kao rezultat razvoja ekspertske kulture (Habermas, 1986: 327). Ili drugačije rečeno, kolonizacija je istovremeno sistemski inducirana reifikacija u smislu monetarizacije i birokratizacije, te profesionalizacija koja je uvjetovana kulturnim osiromašenjem svijeta života.

Možemo li u filozofiji potražiti odgovor? Filozofija je u našoj zapadnoj kulturi povezana sa pojavom znanosti. Evropu je to dovelo do opasnog stanja, a s tim i naravno svjetsku civilizaciju. Samo je u Evropi kultura išla putem znanosti i njene moći, u Evropi je izražena razlika duhovnih aktivnosti, znanosti, umjetnosti, religije od filozofije. Znanost u Evropi, ono što se danas zove znanost, proizvod je novog vijeka, nešto posve drukčije od onog što je bio razvoj znanosti i filozofije kod Grka. Obrat odnosa čovjeka prema svijetu pretpostavka je jednog drukčijeg svijeta nepregledne radionice koja teži ispunjenju zamisli napretka, ali i neslućene opasnosti.

Izvor krize koja se proteže na današnjicu Nietzsche vidi u tumačenju da su sve činjenice koje su do sada smatrane istinitim i koje su utvrđene u moralu, u stvari lažne kao i naše znanje o njima jer Nietzsche shvaća da ono što se navodi kao „istina“ počiva na „pređrasudama.“ On takav oblik ponašanja

objašnjava pojavom da je u ljudima prisutna izvjesna, osobita, na koristoljublju zasnovana volja za obmanom. Demokraciju objašnjava kao pojavu koja će preplaviti sve što postoji, pa i ludilo nacionalnosti i daje naznake da će „Evropa postati jedno.“ Ujedinjenje i jedinstvo Evrope – kao velika misao i činjenica na tlu njezine demokracije je nešto što neće moći biti spriječeno. Međutim, u tome leži i velika zamka koju sama povijest postavlja, a sve u ime razvoja. Nietzsche je predvidio da će „demokratizacija Evrope dovesti do jednog oblika pripremljenosti za ropstvo, koje će prihvatiti „tirani“ potpomognuti i odgajani u demokraciji. Spas u Evropi će biti nadmašen nesrećom koja se nalazi u njezinom korjenu. Na početku stvaranja uvijek je sila i primjena te sile od strane jačih na one oslabljene, a naročito je ta sila primjenjiva na one prezrele i oslabljene od starijih kultura i čije su snage otpora oslabile. Oni koji preuzimaju posjed raspoložu presudnim viškom barbarstva. Demokracija će doprinijeti procesu koji nameće nova pravila odgoja, ali i vrši selekciju prema drugačijim točkama gledišta npr. prilagodljivosti, mimikriji, efikasnosti, ovladanjima onim što je korisno te će se strijemiti odstranjivanju razlika između nacionalnosti, rasa i klasa te nastaviti istu igru odabira. Težište je stavljeno na „osrednjeg“ čovjeka, onog koji se najlakše prilagođava važećim životnim uvjetima. Parola koja je poželjna je „postanite osrednji!“ (Nietzsche, 2002).

Tek sa napretkom koji hipnotizira, posrednički nalog filozofije postaje sve više bez nade. Novi prodori znanja i umijeća idu prema neograničenim ciljevima te je zbog tih razloga filozofija morala uzmicati. Teoriju znanstvenog saznanja u 19. stoljeću akademska filozofija podupire dok nezadovoljena potreba za „metafizikom“, za odgovorom o smislu cjelina, dolazi u ruke „autsajdera“ koji su isticali tzv. poglede na svijet, poput Schopenhauera, Nietzschea, Marxa (Gadamer, 1999). Mi

potičemo iz 19. stoljeća, znanost i njeno teorijsko opravdanje nisu zadovoljili i ne možemo bez pitanja šta je filozofija postala u naše vrijeme i kako bi mogla doprinijeti onim što jeste rješenju zadataka stoljeća.

Nimalo slučajno, Husserl, sredinom tridesetih godina prošloga stoljeća propast Evrope vidi u njenom „otuđenju od vlastitog racionalnog smisla života i rastućoj netrpeljivosti prema duhovnosti i padu u barbarstvo“ (Husserl, 1991: 34). Je li bio u pravu? Opredijeljenošću suvremenog svijeta za postmodernizam, evropsko mišljenje opravdava relativizam i antiracionalizam, otvarajući mogućnosti sve agresivnijeg nastupa spram duhovnosti. Rezultanta takvog promišljanja se očituje i u preobražavanju temeljnih ljudskih vrijednosti, dok se barbarizmom mogu nazvati ratovi koje su njene zemlje izazvale, ili vodile u ime demokracije ili u ime zaštite ljudskih prava, a u stvari zbog svojih ličnih pragmatičnih interesa.

Današnje vrijeme je potvrdilo ispravnost njegovog promišljanja. Politički sistem masovne demokracije pretvara aktivistički potencijal oslobođen kroz racionalizaciju svijeta u sterilnu formu biračkog prava kojim se zapravo ne omogućava značajniji upliv na oblikovanje politike. Gubitak slobode u sferi rada kompenzira se kroz ulogu potrošača, dok se istovremeni gubici u političkoj sferi nadomještaju kroz brigu socijalne države za pojedinca - klijenta te je to jedna od specifičnosti suvremene forme kolonizacije. Osnovna napetost unutar suvremenog društva poznog kapitalizma, ista je kao i u prethodnim društvima – reprodukcija nejednakosti.

Geopolitičko razumijevanje života po prirodi je nasilje i ono upravlja ovom stvarnošću, te se time ne podupire život i ravnoteža unutar prirode, već se sa svim razvojem sukobljavaju. Usprkos razvitku kulture od 5000 god, ljudima je još uvijek moguće manipulirati od strane onih koji misle da znaju. Potrebno je lišiti se iluzija ljudi scijentista, ljudi koji znaju

mnogo, a moralne odgovornosti nemaju. Moral je ono što određuje društvenu potrebu pravilne upotrebe znanja u smislu održavanja života i ravnoteže u prirodi. Teorija što veće zarade, vrši nasilje nad stvarnošću jer smo izabrali put kompenzacije, a ne emancipacije spram budućeg života. Tehnologija mora biti u funkciji humanizma, a ne globalizacije nasilja. Moramo drugačije znati, moramo drugačije učiti, a da bi to mogli moramo se suočiti sa onim što jeste. Nužno je ispitati vidove političkog organiziranja svijeta života kao otpor pojedinca sve gušćim mrežama systemske kontole društva. Pri razumijevanju bilo kojih oblika kolonizacije značajno je razumjeti suvremene tehnologije vladanja i pronaći prostor/način za autonomno djelovanje pojedinaca. Postoje tehnologije vladavine kojima se proizvodi privid da systemski domeni čine ustupak svijetu života, zadovoljavajući njegove zahtjeve za pravednošću u sferi svakodnevnih interakcije.

Mi danas živimo pod balastom kritički nepromišljenih, ukorijenjenih pojmova čije se značenje prihvaća kao konačno radi sprječavanja nepotrebnog naprezanja, a koji se očituje kao jedan od bitnih načina za manipuliranje ljudima i stvarima između kojih više ne postoji ranije uspostavljena ontička razlika. Svako drugačije mišljenje se prigušuje, svako kritičko promišljanje nekog pojma je blokirano, a iz temelja je poljuljana čovjekova samosvijest i samorazumijevanje, tradicionalno shvaćanje čovjeka kao umnog bića. Zbog svega toga uveliko je nejasna predstava o pravom ljudskom zadatku, a sam čovjek se ne „bori“ za svoje očovječenje.

U današnjem modernom i civiliziranom svijetu čovjeka se ne uči i ne ukazuje mu se nužnost življenja za istinu. Sam čovjek je izgubio vjeru u cilj i svrhu svog postojanja, izgubivši samu ideju smislenog, tj. umnog ili idealnog poretka kome treba težiti. Husserl smatra da je samospoznaja, razumljena kao analiza intencionalnih sadržaja transcendentale svijesti, ishodište, ali i

kao dolazište spoznaje. Suprotno tomu, Solovjew vidi samospoznaju kao mjesto kretanja prema istini, ali ne i kao izvor istine, nego samo kao pitanje o istini samoj (Solovjew, 1953: 228).

Moderan čovjek je slaba ličnost, apstrakcija i sjenka jer se više nitko i ne odvažuje ka istinskom i smislenom življenju, već je pojedinac maskiran u obrazovana čovjeka, znanstvenika, političara. Svjedoci smo svakodnevnih priča i stremljenja ka „slobodnoj ličnosti“, a čovjek je sve manje ličnost, a od slobode je daleko. Uveliko je rasprostranjena pojava univerzalnih ljudi, a pojedinac se povukao u intimu. Da li postoji suprotnost tom svijetu čiste objektivnosti koji stvara unutarnju bijedu modernog čovjeka?

Čovjek je spreman da se sve više i sve potpunije oslobodi svega što bi moglo ugroziti njegov tehnički i industrijski razvoj, pa i svoje vlastite slobode jer je najviši ideal našeg društva povećanje gospodarskog potencijala i povećanje životnog standarda. Razbijeno je jedinstvo ljudske ličnosti i izokrenut čovjekov odnos prema samom sebi, ali je i poremećen prirodni odnos između ljudskih potreba i želja. Neprirodno nametnuto, čovjek ne želi ono što mu treba, a ono što želi njemu ne treba. Stvoren je čitavi mehanizam kojim se umjetno izaziva i potiču za prividne potrebe čime se konstantno produbljuje jaz u samom ljudskom biću, te se gubi smisao za neposrednost i puninu života.

Ako je budućnost usmjerena ka stvaranju podređene radne snage, *energia* (bez snage ili moći svoje realizacije), ako se nastavi logika totaliteta koja obrazuje slobodnu radnu snagu za sebe samu, onda ne postoji niti budućnost čovjeka, naroda, države. Taj čovjek podređen totalitetu ne pripada društvu u kome živi i nema povjerenja u vlastite snage i sam postaje bezličan. Iako je čovjek uveliko oslobođen fizičkog napora, on nije u mogućnosti uživati u materijalnom izobilju koje mu pruža suvremena tehni-

ka i kibernetika jer je obuzet nesigurnošću i bespomoćnošću koje mu nameće bezličan kolektiv. Još je Tocqueville upozoravao da je Francuskom revolucijom započelo rušenje tradicionalnih struktura evropskog društva i otvoren put društvenim silama koje mogu pretvoriti ljude u obično stado plašljivih i vrijednih životinja koje neće imati ništa od slobode u demokraciji, opisujući cijelokupni mehanizam totalitarizacije društva. Totalnu vlast on shvaća kao trajno tiho i otmjeno ropstvo, a ona ne počiva na fizičkoj prinudi već na sustavnom ograničavanju ljudske djelatnosti. Takva vlast teži zadržavanju ljudi u stanju vječitog djetinstva (Tocqueville, 2002: 255).

Sloboda se ne može odjednom pojaviti bez napora i zalaganja čije bi ostvarenje nastalo samo od sebe. Pitanje o slobodi zahtijeva najveću moguću hrabrost i naprezanje i najsloženije je pitanje koje čovjek može sam sebi postaviti. Sloboda podrazumijeva mogućnost djelovanja iz sebe, temeljem vlastite odluke, bez prinude, te se sastoji u mogućnosti izbora vlastitog načina života. Ipak, ovakvo shvaćanje slobode je nedovoljno jer poimanje slobode ne ograničava mogućnosti i sloboda nije mogućnost bilo kakvog izbora, već mogućnost izbora koji potvrđuje slobodu. Istinski slobodan čovjek ne sužava ili ne isključuje izbor, već priznaje i učvršćuje svoje vlastite mogućnosti. Istinsko obrazovanje daje čovjeku slobodu otvorenosti bitka u cjelini prema čovjeku. Danas je sloboda tako ugrožena jer bitak stalno izmiče čovjeku. Nema slobode ako je čovjek sputan ili ograničen u ostvarenju svojih sposobnosti i nema slobode ako čovjek može birati od ograničenih mogućnosti, od onog što drugi od njega očekuju, što odgovara zamisli drugih. Stvarna sloboda daje čovjeku širok horizont mnogostrukih ljudskih mogućnosti, slobodan prostor, mogućnost da čovjek bude svoj, da živi u skladu sa samim sobom, da ostvari svoju suštinu. Suština slobode ogleda se u otvaranju i širenju dijapazona

mogućnosti, u stvaranju prostora u kojem čovjek može birati između različitih mogućnosti življenja. Na taj način slobodan čovjek je u mogućnosti da odlučuje o cjelokupnoj ljudskoj sredini u kojoj se zbiva njegov život, te da podstiče i razumijevanje za drugo i različito.

Kad čovjek ima punu svijest o sebi on je u mogućnosti saznanati i svijet oko sebe, te nalazi potvrdu svoje slobode u samospoznaji. Tražeći istinu u sebi, čovjek spoznaje da se prava stvarnost otkriva u mišljenju, a ne u posmatranju. Današnje poimanje stvarnosti rezultanta je traženja istine izvan čovjeka u svijetu odvojenom od njega zato jer u današnjem svijetu nema nikakvih apsolutnih mjerila i univerzalnih koordinata i ne teži se očovječenju čovjeka i njegovoj vezi sa prirodom. Interes totaliteta je usmjeren na obrazovanje ljudi koji će moći za njega raditi i koristiti njegovim realizacijama i ciljevima tako da za očovječenje čovjeka nema mjesta. Totalitet ili romantično nazvan suvremeni ili civilizirani svijet nije zainteresiran za očovječenje čovjeka, njegovu slobodu ili samu prirodu koju smatra besplatnim pogonom koji se daje sam od sebe i kao takav neograničeno iskorištava. U tom totalitetu u kome se čovjek slijepo prepušta načinu života, za slobodu više nema prostora, ona nikome ne treba i ničemu ne služi (Horkheimer, Adorno, 1974, 244–245; Marcuse, 1989: 130–168). Zbog toga i ne čudi što je prisutan i uveliko rasprostranjen strah od slobode.

Šta je jedan od naših bitnih zadataka? Naučiti živjeti jedan pored drugog je osnovni čovjekov zadatak u svim razmjerima i učiti takvo iskustvo je najveća prednost. U razmjeru Evrope pokazuje se da je baš ova zajednica morala učiti da živi sa drugima čak i kad su drugi bili drukčiji, prije svega različitost u višejezičnoj Evropi. Višejezičnost otvara drugost susjeda kao blisku drugost koje se ne treba kloniti sa zebnjom jer je drugo susjed. Drugost poziva na susret sa samim sobom i ona

doprinosi tom susretu; svi smo mi drugi i svi smo mi mi sami. Koegzistencija različitosti ne bi trebala biti uzeta za ideju koja se još samo treba realizirati tolerancijom, pogotovo ne iz pogrešnog pojma tolerancije. U borbi za vlast presudna je netolerancija i potčinjavanje drugog. Kako se osposobljavamo za istinsku toleranciju? Tolerancija mora biti utemeljena u unutarnjoj snazi. Tolerancija nije napuštanje samog sebe. Samopovlačenje u ime uvažavanja općeg nije također tolerancija. Tolerancija je „upotreba“ samog sebe da bi se upoznao drugi. Viši stupanj uvažavanja drugosti dobiva oblik u priznanju, javnom, političkom, zakonodavnom. To je smisao ljudske koegzistencije kao zadatka koji predstoji ljudskom rodu u budućnosti. Ipak u suvremenom svijetu jednostavna komunikacija različitosti putem ponuda ne može vratiti zavičaj. Bezavičajnost svijeta je još jedino što sve njegove fragmente sabire. Na ovo nagoni čovjekovo traganje za zavičajem.

Duhovno jedinstvo Evrope čija je stvarnost i zadatak utemeljen u najdubljoj svijesti o raznolikosti Evrope otvara problematiku svjetske civilizacije kao (ne)mogućnosti održavanja osobnosti življenja tradicija u ekspanziji izjednačavanja svih oblika postojanja. Tradicija nije kategorija definirana iz razlikovanja koje provodi historicistička svijest, već mjesto razumijevanja nas danas, nikako njegovanje tradicionalnih običaja kao fenomena kulture. Pojam tradicije blizak je pojmu zavičaja, neograničenog zavičaja, a svjetska civilizacija je pred zadatkom oblikovanja u zavičaj koje mora biti nužno i hitno jer ljudi još imaju svijest o bezavičajnosti današnjeg svijeta. Organizacija današnjeg svijeta ne dozvoljava nikome privilegiju izoliranog života jer je čovjek današnjice opozvan iz osobnog zavičaja u svijet sa drugim i u svijet drugog. Kako bi se ostvarila neprisilna koegzistencija nužno je razumijevanje sebe, su-određivanje u svijetu i svijetom sebe su-određivanja.

Svijet je pred zadatkom da bude škola - učenje -izgradnja zajedničkog. Evropsko naslijeđe i Evropa imaju dva obilježja; nastanak znanosti je oblikovao Evropu, ali samo u Evropi je došlo do tako duboke diferencijacije i artikulacije ljudskog znanja i želje za znanjem što se prikazuje pojmovima religija, filozofija, umjetnost i znanost (Gadamer, 1999). Ova četiri pojma prikaz su potpuno evropskog načina mišljenja. Evropsko mišljenje na temelju distinktivnih pojmova nije dostatno za pristup kulturama koje se nisu oblikovale iz utvrđenih distinkcija pojmova. Jedan od koraka je promjena historijske svijesti.

Pojava historijske svijesti je učinak jednog načelnog uvjerenja iz 19. st. koje se razvilo u izoštreno osjetilo da za čovjeka nema obvezujućeg i prihvatljivog saznanja cjeline stvarnosti i da nijedna prava filozofija i metafizika ne posjeduje čvrst temelj izvan prirodnih nauka zasnovanih na matematici. Historijska svijest, naprosto, ne dopušta postojanje općevažeće istine u smislu metafizike. Matematičko zasnivanje svih iskustvenih nauka pravi je početak novoga vijeka jer se uspostavlja metodološki ideal moderne znanosti. Tradicionalna znanost – pod općim imenom *philosophia*, kao jedinstvo, se raspada na dva nezavisna i nespojiva svijeta – na kosmos iskustvenih nauka i na kosmos, ponajčešće na jezičkoj tradiciji zasnovane orijentacije u svijetu, ili riječima Descartesa, *res cogitans* i *res extensa*. Nastaje razdvajanje prirodnih i duhovnih nauka. Duhovne nauke nastavljaju nositi veliko nasljeđe ljudskog raspitivanja o prvim i posljednjim stvarima. Duhovne nauke mislilac su određuje temi o budućnosti Evrope i mogućeg novog civilizacijskog jedinstva. Uvid duhovnih nauka u problematiku našeg napretka je iznova aktualan. Danas, na pitanje da li je ponuda znanstveno-tehničke perfekcije uvijek dobro koje se ima ponuditi, imamo obilnost pretpostavki odgovora.

Umberto Eco aktuelnu krizu u Evropi vidi kao „temelj identiteta kultura, a ne rat“. Americi je trebao građanski rat kako bi se doista ujedinila, pa će za Evropu biti dovoljna kultura i zajedničko tržište, kroz stvaranje novih generacija Evropljana npr. putem programa studentske razmjene Erasmus.

Danas je prisutna trenutna površnost evropskog identiteta, te sve veći desni populizam i nacionalizam, te kriza po njegovom mišljenju zahtijeva produbljenje evropskog identiteta za šta djelomice i politička elita, koja nedovoljno uključuje građane u odluke EU-a, mora snositi odgovornost.

Što ostaje od ideje Evrope?

Habermas smatra da su učinjene greške prilikom stvaranja EU, a koje obuhvaćaju nedostatak političkog jedinstva i „usađeni kapitalizam“, odnosno tržišno gospodarstvo kontroliran od političara, ponajviše amorfnе bruxelleske strukture Evropskog savjeta, koje utiču na naš svakodnevni život, a zapravo nemaju ni legalitet ni legitimitet. Rješenje se može naći u napuštanju „političkog defetizma“ i građenju pozitivne vizije Evrope sa nacionalnom državom kao mjestom gdje su prava građana bolje zaštićena, što je i moguće na nivou Evrope. Građani ne smiju biti svedeni na promatrače jer države nemaju prava, „samo ljudi imaju prava“. Istinski akteri povijesti su narodi i građani Evrope, a ne države ili vlade. „Građani svake države koji su do sada morali da se pomire sa tim da odgovornosti preraspodijeljene idu i izvan državnih granica, mogu, kao građani Evrope usmjeriti svoj demokratski utjecaj prema vladama koje trenutno rade u okviru ustavne sive zone“ (Habermas, 2011).

U EU je proces odlučivanja bruxelleskih stručnjaka u najvećoj mjeri birokratski te je to primjer manjka demokracije kakav nastaje premještanjem iz nacionalnih tjela

odlučivanja u naddržavne instance. Danas regionalne evropske političare koji su posvećeni samo svojim lokalnim obračunima niti ne interesira što se stvarno dešava u Evropi, iako u medijima uvijek nagašavaju da ne vide važnijeg cilja od Evrope. Domaći analitičari imaju stav da Evropa zna sama riješiti svoje probleme, a i velikih rasprava u medijima na ovu temu niti nema jer stavovi o rješavanju krize u Evropi nisu u domeni „slobodnog razmišljanja“.

Pol Krugman, Joseph E. Stiglitz, nobelovaci i globalno poznati ekonomisti oštro kritiziraju mjere štednje koje su euro-birokrati i centralni bankari nametnuli kao jedini izlaz iz krize. Stiglitz je prilikom usvajanja njemačkog plana fiskalne kontrole upotrijebio naziv „samoubilački pakt“ predviđevši da će političke odluke cijelu zonu i svaku državu posebno odvesti u snažnu recesiju. Sva su tržišta oblikovana prema zakonima i odredbama, a naši zakoni i odredbe su nažalost formirani da bi stvorili više nejednakosti, a manje mogućnosti. Ono što će se dogoditi Evropi je u jednakoj mjeri političke prirode koliko i ekonomske. Okvir za euro kakav je dizajniran prije 10 godina je fundamentalno pun nedostataka. Nije stvoren da bi mogao reagirati na krizu. Može se dogoditi da u nekom kritičnom trenutku Njemačka pogleda prema naprijed i kaže kako ima izbor – uništiti Evropu ili učiniti nešto više, i da će onda odlučiti između toga (Stiglitz, Time, June 11, 2012). Američko pravilo, naročito korisno u ovako složenim i značajnim političko-ekonomskim pitanjima, „prati tragove novca“, pokazuje da iza svih nacionalnih i socijalnih sukoba, neracionalnosti, stoje velike i moćne banke, evropske ili američke. Zato se sada stvari ne nazivaju pravim imenom i govori se o spašavanju od bankrota Grčke i Španjolske, a ne govori se o sakrivenoj istini da je nužno spasiti njemačke i francuske banke koje su u te zemlje plasirale kapital oko 700 milijardi dolara. Moderno, je kao rješenje za krizu govoriti o potrebi

smanjivanja socijalnih davanja, ukidanja olakšica i smanjivanja prava zaposlenicima (izdvajanje za zdravstvo, obrazovanje). Na isti način se prijete slobodno iskazanoj političkoj volji evropskih birača da stvari mogu postati još mnogo teže ako se ne prihvati ponuđeni model teških mjera.

Najveća greška u procjeni evropske krize je što se problem gleda u cjelini, bez razmatranja pojedinih zemalja članica evrozone. Na prvi pogled članice imaju mnogo toga zajedničkog – zajedničku monetarnu i lokalnu fiskalnu politiku, visoke socijalne obaveze, debalansirani budžet perifernih zemalja, nekontrolirani rast dužičkog opterećenja. Krize u članicama evropske monetarne unije nemaju toliko sličnosti, a pojedine zemlje će se od evropskih problema uglavnom okoristiti. Situacija u Evropi nije dramatična, pošto u njoj osim gubitnika postoje i dobitnici, odnosno dvije zemlje sa izvozno orjentiranom ekonomijom – Njemačka i Francuska. Kurs evropske valute pada i roba koja se proizvodi u tim zemljama sve je konkurentnija, kako na domaćem tako i na stranom tržištu, tako da njihova tražnja raste.

Na tržištu novca u tim zemljama takođe se dešavaju interesantne stvari jer su se u potrazi za „mirnom lukom“ investitori iz cijele Evrope ustremili na Njemačku i Francusku, što za posljedicu ima nagli porast tražnje za državnim i korporativnim obveznicama emitenata tih zemalja.

Razumljivo je da su troškovi kredita naglo opali, tako da se velika njemačka kompanija može zadužiti uz kamatu od 2,0 posto godišnje. Njemačke suverene obveznice sada imaju negativan prinos, krediti su jeftini, a kompanije mogu veće sume investirati u proširenje proizvodnje, pokretati masovnu ekspanziju u drugim zemljama EU, te vrlo povoljno otkupiti lokalne firme. Ovaj proces prati rast potrošnje zbog smanjenja stope inflacije na ispod jedan posto. Kriza u zoni eura zato i traje tako dugo, pa je situacija uprkos prividne dramatičnosti

dosta stabilna, te ne bi trebalo računati na brzo rješavanje problema u Evropi.

Ako želimo spoznati današnju Evropu u kojoj živimo, sve stvari koje danas jesu ili što je Evropa postala moramo tražiti pogledom unazad da bi se moglo pogledati unaprijed (Gadamer, 1999). Bit svih odnosa je koegzistencija velikih centara moći. Fenomen multinacionalne kompanije „redefinira“ pojmove nacije, nacionalne ekonomije. Katastrofa položaja Evrope određuje njen položaj u svijetu iz kojeg je uslijedio ogromni tehnički napredak. Pravilo epohe neslućenog progressa postalo je nezaostajanje koje se ne odnosi samo na funkcioniranje unutar područja tehnike i znanosti. Ne zaostati u novoj epohi znači život i preživljavanje svih, jednako kao i opasnost ispod koje je sam život i preživljavanje. Tako Evropa nije kontinent – zavičaj nekome, ona je u središtu svih zbivanja. Zahvaljujući današnjoj medijskoj tehnologiji – filmu, televiziji, internetu, manipulacija koja propagira brzo konzumiranje kao uzor razvijenog društva uspijeva prodrijeti u svaki dom. Razvoj se, osim toga, do danas mjeri visinom socijalnog bruto proizvoda – što je on po glavi stanovnika viši, što je viši materijalni standard ljudi, to se višim smatra i stupanj njihove razvijenosti. Postoje inicijative da se ta definicija promijeni. Razvijenost ne može biti samo u okvirima mjerila materijalnog standarda, izuzimajući solidarnost, toleranciju, različitost, bogatstvo kultura, to su sve obilježja evropskog duha koji je zapadanjem u sve veću društvenu, socijalnu i duhovnu krizu smetnuo sa uma da je mjerilo svih vrijednosti čovjek, njegov rast i razvoj.

Literatura:

- Gadamer, Hans-Georg, 1999, *Evropsko naslijeđe*, Beograd: Plato.
- Habermas, Jürgen, (1986) *Filozofski diskurs moderne*, Zagreb: Globus.
- Habermas, Jürgen, 2008, *Eseji o Evropi*, Zagreb: Školska knjiga.
- Habermas, Jürgen, *Der Spiegel*, 2011, 5.12.
- Harris, Erika, 2009, *Nationalism Theories and Cases*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Hegel, G. W. F, 1966, *Filozofija povijest*, Zagreb: Naprijed.
- Hegel, G.W. F, 1974, *Fenomenologija duha*, Beograd: BIGZ.
- Heidegger, Martin, 1996, *Kraj filozofije i zadaća mišljenja*, Zagreb, Naklada Naprijed.
- Heidegger, Martin, 1971, *Was heisst Denken?*, Tübingen: Niemeyer.
- Horkheimer Max i Adorno, Theodor, 1989, *Dijalektika prosvjetiteljstva*, Sarajevo: Veselin Masleša, Svjetlost.
- Husserl, Edmund, 1990, *Kriza evropskih znanosti i transcendentnalna fenomenologija*, Zagreb: Globus, 1990.
- Kant, Imanuel, 1974, *Um i sloboda*, Beograd, IISC.
- Marcuse, Herbert, 1989, *Čovjek jedne dimenzije*, Sarajevo: Veselin Masleša, Svjetlost
- Nietzsche, Friedrich, 1984, *Vesela nauka*, Beograd: Grafos.
- Nietzsche, Friedrich, 1990, *Geneologija morala*, Beograd: Grafos.
- Nietzsche, Friedrich, 2002, *Tako je govorio Zaratustra*, Beograd, Mono & Manana press.
- Nietzsche, Friedrich, 2005, *Ljudsko, odviše ljudsko*, Beograd: Dereta.

- Solowjew, Vladimir, 1953, Der Sinn der Geschlechtsliebe, u:
W. SZYLKARSKI (Hrsg.) *Deutsche Gesamtausgabe der Werke
von Wladimir Solowjew VII.*, Erich Wewel Verlag, München,
Freiburg im Breisgau.

- Šmale, Wolfgang, 2003, *Historija evropske ideje*, Beograd:
Clio.

- Tocqueville, Alexis Clérel de, 2002, *O demokratiji u
Americi*, Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica
Zorana Stojanovića.